

FOHÁSZ SUGALLATÉRT

Albert Zsuzsa két beszélgetése Rába Györggyel

Egy-egy vékony verseskötet, néhány év termése, nagy ajándék lehet az olvasónak. Mert sorról sorra végigélheti, körülveheti magát azzal a varázslattal, amit egy költői világ jelent. Ennél is több, ha a versek titkait magával az alkotóval együtt fejtegetheti. A Rádióban történt beszélgetés a gondolat születésének pillanatát ragadja meg a maga személyességében.

Rába György zárkózott alkatú költő volt, versei kemény héját bontogatni különösen vonzó feladat. Annál is inkább, mert amit magában rejt, lelki kenyér az, élni segít.

Az én szakdolgozatom 1954-ben a kuruc költészet stíluselemzése volt, a Rádióban a MIÉRT SZÉP, a BESZÉLGETÉS EGY VERSRŐL műsorai mellett egy-egy új könyv feletti hangos gondolkodással folytattam ezt a munkát. Rába György verseit nagyon szerettem, egész munkássága, személyisége különösen vonzó, mélységeivel és gazdag színeivel minden könyve új, izgalmas feladat. A két alábbi beszélgetést eltettem és leírtam. Az írás ugyan mindig kevesebb, színtelenebb, mint az elszálló hang, mégis legalább újra meg újra kézbe lehet venni, megmarad.

RÁISMERÉSEK (1996)

Rába György RÁISMERÉSEK című, az addig megszokottnál sokkal nagyobb alakban megjelent dedikált könyve van a polcomon. A szerző kiadása. Ez második kiadás, annak idején az elsőről beszéltem vele:

– A RÁISMERÉSEK című, zsebbe való kötetet kölcsönkaptam kolléganőmtől. Szerettem Rába György itt megjelent verseit, de nehezen olvashatók, szemüveggel is kicsit aprónak találok benne a betűket.

– Én nem örülök ennek a kiadványnak, kötetnek nem merem nevezni, füzetnek sem, jóllehet verses füzetről beszélni szoktunk. Valóban, a betűi olyan aprók, hogy legjobb ismeretem szerint magyar versek ilyen apró betűs nyomtatásban soha meg nem jelentek. Egyébként is, észrevehetetlen, tenyérnyi nagyságú az egész kiadvány, föl se lehet ismerni, hogy miről van szó, a fedőlapján nehezen kivehető a szerző neve és a cím, gerincén pedig egyáltalán nem olvasható.

Megvallom, utánanéztam, nem állítom, hogy nem terjesztik, nem állíthatom, mert minden könyvesboltban nem néztem meg. Fél tucat könyvesboltban jártam, egyikben sem volt, pedig ezek között ott van a Rákóczi úti könyváruház, a Szent István körúti bolt, a Magvető könyvesbolt, belvárosi könyvesboltok, de az is igaz, hogy nehéz bárhova is tenni, mert elvész, fölismerhetetlen. De a verseket én írtam.

– Azért én nagy örömmel olvastam el a verseket. A RÁISMERÉSEK cím jellemző Rába György költészetére, valamit nagyon megnéz, és annak a mélyét is meglátja, az egész környező világ, az egész múlt is, mindenféle fenyegetettséggel meg kedvességgel benne van.

– Most hirtelen nem tudom, hogy ez kinek az érdeme, enyém-e, aki jól találtam ki a címet, vagy a magáé, aki olyan jó első olvasóm, hogy csak ilyet kívánhatok minden további könyvemnek. Mert valóban ezeknek a verseknek a természete, az én zöngeményeimnek a természete olyan, hogy a mögöttes vagy, hogy a maga szavát használjam, a mélyebb értelem ráismeréseként születnek, ha ez sikerül, átüt, kibontakozik azon a tapasztalati vagy élményanyagon, amely a versben az első szótól az utolsóig megjelenik. Talán annyi változás van, és már nem csak ebben a kötetben, az előző verseimhez képest,

hogy, amitől korábban tartózkodtam, az epikus anyagtól, a személyesebb vallomástól, az ezekben inkább megjelenik.

– *Miért?*

– Azért, mert hogyha az ember a hivatását hosszú időn át végzi, költőként is, akkor egyfelől unalmasnak találja, amit addig csinált, másfelől egy kicsit kiüresednek az eljárásai, az eszközei. És korábban is engem a tapasztalaton túli izgatott, és az, hogy a személy fölöttit mondjam el. De tartózkodtam attól, amit pejoratíve anekdotának emlegetnek. Néhány éve ráeszméltem, hogy a kettő nem kibékíthetetlen az én számomra sem. Úgyhogy ebben a kis füzetben, és már korábban is, vannak történetek, esetek, tapasztalatok, amellet, hogy vannak tisztán lírai darabok, őszikék is.

– *Sok életdarabot is be tud emelni úgy ezekbe a versekbe, ahogy mondta, hogy az többet jelent önmagánál. Több anekdotára is ráismertem, amit régebben már elmesélt nekem, vagy ha nem is éppen így, próbálja az ember azonosítani, lefordítani.*

– Egyébként ez életkori sajátság. Ugye, Arany János írja, hogy „*akitől nincs messze az élet határa, nem előre szeret nézni, hanem hátra*”. Ha ezt jól meggondoljuk, és forgatjuk magunkban, ennek az is a jelentése, hogy előrehaladottabb életkorban az ember jelenén úrrá lesznek az emlékei, és azok az emlékek kopogtatnak, zörgetnek, meg kell szólaltatni vagy legalább felirattal kell ellátni őket. Ezek jelennek meg itt is, akkor, amikor valami jelentésüket is kihallja az ember a belső filmből.

– *Van egy verse, amelyben a századforduló magyar költőiről ír, próbálja az ember kötni ehhez-ahhoz. Nemcsak felméri és jellemzi őket, hanem talán arra is utal, hogy a jelen költője milyen állapotban van, mit talál a világban, mit akar megírni.*

– Gondolom, az APÁK ÉS FIAK című versre gondol, ott csakugyan a századelő jó egynéhány nagy költőjét egy vagy két jellemző szóval próbáltam megragadni, ábrázolni, megjeleníteni. Ugye, a gyermeki hacuka Kosztolányi nyilvánvalóan, aztán a piros mellény az Somlyó Zoltán, Ady is van, persze Ady máshol is van, A VÁROS SZOBRAI-ban is van. A „*hangtalanul jajong*” az utolsó évek szerencsétlen Babitsa.

– *De én azt gondolom, hogy mindez csak azért, hogy a végén elmondhassa a saját mondanivalóját.*

– Igen, nyilvánvaló, hogy minden ilyen párhuzam, amely arra jó, hogy valaki önmagának és társainak a szerepét és különállását hangsúlyozza, csak úgy jöhet létre, hogy valami köze is van ahhoz, ami előzmény, az elődök érdeme és hagyománya, tehát valami hasonlóság és eltérés együttes játéka vagy libikókája van itt.

– *Mi is az eltérés?*

– Az, hogy egyszerűbbek lettünk. Egyszerűbbek lettünk, a mindennapok drámáit és tragédiáit jobban meglátjuk, mint az a nemzedék, amely főként a háború előtt és részben a háború alatt, az úgynevezett szecesszió hatása alatt egy zártabb, miniatűrízaltabb világban, a művészetek paradicsomában mozgott. Mi már a mindennapok purgatóriumában mozgunk.

– *Másik nagyon jellemző vers A VÁROS SZOBRAI.*

– Régi élményem öltött versalakot egy szép napon. Nagyon régi élményem, de nem csak az enyém. Már a század elején azt írja Lyka Károly, hogy Budapest szobrai rendkívül rosszak. És ő azt a tárgyyszerű, hozzáértő megállapítást fűzi ehhez, hogy a Képzőművészeti Főiskolán, legalábbis akkor, nem volt rendes, tisztos oktatás a szobrászati szakon. De ebben a gondolkodás is benne van. A mi társadalmi gondolkodásunkból hiányzik a játékosság, a humor, a színesség, a beleélő készség.

– *Azt hiszem, megvan az oka.*

– Mindenütt megvan rá az ok, és azt sem állíthatom, hogy más nemzeteknél nem uralkodó és eluralkodó vonás a tragédia. De azért egy ilyen városkép kifejezi azt, hogy mégiscsak egyoldalú ez a mi saját tudatunk, az önmagunkról formált képünk. Ebből hiányzik az ötlet, szellemesség, játék, ami visszahathat az emberekre. És hogyha játékos szobrokkal találkozunk a városban, talán mi is egy kicsit felszabadultabbak leszünk.

– *Ez azért ragadott meg engem, mert magam is odavoltam a gyönyörűségtől Belgiumban, Leuvenben, amely tele van játékos szobrokkal.*

– Az egyik ilyenre utalok. Az fölismerhető. Az a MANNEKEN PIS. A másik szobor, amelyre utalok, Zadkine Van Gogh-szobra, zseniális alkotás, egy nyers fatörzs. Valószínűleg egy tölgyfa, mégpedig olyan, amelyeknek a kettéágazott törzse meg van fordítva, földre van állítva, és ilyenformán egy lépő vándor képzetét kelti, és ez Van Gogh szobra. Az örök vándor, aki azonos a természettel.

– *Említettük az anekdotákat, külföldi balsikerei, kellemetlenségei vajon most milyen többletet adnak a versnek?*

– Általában azt írja meg az ember versben, amiben az élet nem elégitette ki.

– *Például a sötét és hideg múzeum.*

– Az egyébként valóban így történt. A sors akaratóból volt egy olasz ösztöndíjam, és annak a megvalósítására, nem rajtam múltott a dolog, csak valamikor november végén kerülhetett sor. Hidegben, zuhogó esőben ott álltam Bolognában, nem tudtam mit kezdeni az időmmel, elmentem a Képtárba. De nem gyűjtötték fel a kedvemért a villanyt. Gondoltam, az ördögbe! Hát látok én itt olyan képeket, amelyek sokkal érdekesebbek, mint amilyenek ott vannak. Tudtam, hogy van egy-két kitűnő kép ott, a bolognai festők talán maguk nem annyira, de ott van például egy Raffaello is. Látok én olyan képeket, amilyenek nekik eszükbe sem jutottak. Olyanokat, mintha csak kétszáz évvel később éltek volna, vagy háromszázzal.

– *Nagyon fontos a kötet indító verse. Invokációszerű.*

– A könyv helyét illetően invokációnak nevezhető. Ez magának a költészetnek, magának a vallomásnak, a megszólalásnak, az egyén megnevezésének és önazonosításának a problémája.

FOHÁSZ SUGALLATÉRT

*Szólíts meg újra hang
súgj ismét nekem
hisz nem vagyok különben
aki hallgat csak áldozat
rá agyaras falca rohan
hangjától visszahökken
káromlást pletykát szózatot
súgj a sugallat sem vagyok
de átlényegülök
és amilyen a szó
ittas badar királyi
máris láthatsz ámuldozó
arra a létre válni*

– *Itt három jelzót mondott: ittas, badar és királyi, ez mind jellemző erre a kötetre?*

– Ez az ember lehetőségeire jellemző. És főként arra, hogy az embert miként látják a – ma divatos szóval – imázsára nézve, és mindnyájan azt érezzük, hogy mi nem vagyunk azok, akiknek mások látnak bennünket. És láthatnak engem ittasnak, láthatnak badar-nak, valaki láthat királynak, de tulajdonképpen egyik sem vagyok.

– *Ezt másik versben is megfogalmazta.*

– Hát az ember mindig ugyanazt írja. Egy nagy költő, Gottfried Benn azt mondta és le is írta, hogy minden valamirevaló költő életében hat-nyolc verset ír, amelyben magát, a lényegét megfogalmazza. Csak még nem tudja, hogy melyik az a hat-nyolc vers, amelyekben ez benne van. Szerencsére, mert akkor abbahagyná.

MÉGIS

*Az országos eső konok zuhataga
csapóajtó öregember ábrándjaira
olajágért minék röptetné ki galambját
voltagei tettei tönkreázott kalangyák
pisloghat szerte nincs semerre kezdete
a környék néptelen nincs miért seregelnie
társtalan Gulliver lekötözik törpe gondok
csak ha berzenkedik lehetne még bolondabb
látványa orrig ér nincsenek nagybetűi
bőrén belül a táj sem turista cél csapongani
legbelső birtokán kalászoslása fősvény
de útjelző kövül mégiscsak posztol estjén*

SÁRKÁNYEREGETÉS (2000)

– A SÁRKÁNYEREGETÉS borítója Joan Miró festményének a felhasználásával készült. Kék mezőben jobbra lent egy fekete folt, fönt kis piros, talán a sárkány, ezt laza zsinór fűzi a kék mező alsó széléhez, ott van valahol az ember. Jellemző a cím is, meg a borító is Rába György szimbólunteremtő erejére. Azt is mondhatnám, azt gondolja, a költészet sárkányeregetés, én fogom lent, az pedig fönt repül a végtelenbe, mint a madarak. Egyébként a madarakat nagyon kedveli.

– A madarak is így vannak, és a szimbólum is így van. Amikor az ember kamaszkorában elkezdi verset írni, akkor az ösztönösen árad belőle. Aztán egy idő után ráeszmél, hogy kicsoda ő egyáltalán, az a költői én, aki megszólal ebben a versben. Én egy idő után ráeszméltem, hogy amit én versben megfogalmazok, lehet, hogy nem rögtön kamaszkoromban, de az évek folyamán, annak mindig van egy mögöttes jelentése vagy egy fölöttes jelentése, transzcendens értelme, ami mindig szimbolikává válik.

Kötetcímet egyébként az ember lehetőleg úgy választ, hogy kikeres egy verset, amelyiknek valóban van valami átfogó jelentése, vagy ha nincs szerencséje verscímmel, akkor egy sort. A versnek lehetőleg olyannak kell lennie, ami a kötet jobb darabjai közé tartozik. Így sikerült a SÁRKÁNYEREGETÉS című versre szavaznom, és valóban kifejezi azt a vágyat, ami a földről elszakadni kívánczó gyereklelek óhaja, és ugyanakkor felnőtt fejjel az ember fölismeri ezt a vágyat a fölöttes jelentések után, a fölöttes jelentések értelmezésére, megragadására.

– *Valahol írja, hogy az ifjú mindig él magában, egyébként azt hiszem, mindannyiunkban él. Erre mutat a költő mindent akarása, a minden ajtó egyszerre kinyitása, a repülés kívánsága.*

– Arra, amit mond, hadd hozzam fel azt az irodalomtörténeti fogalmat, amit az *Újhold* költőire általában alkalmaznak. Sommásan, és nem is illik mindenkire, nem is illett. Azt tudniillik, hogy az *Újhold* költői objektív lírát teremtenek, tárgyias költészetet alakítanak ki. Ahogy az évek, évtizedek múltak, múlnak, s az ember megöregszik – az ember most én vagyok –, akkor ráeszmél arra, hogy akármit csinál, a vízjele, a keze járása, a gondolkodása rajta van azon az anyagon, amely egy-egy verset alkot. Úgyhogy egy idő után ráeszméltem, hogy érdemes hozzányúlni mindazokhoz a verstárgyakhoz, amelyek az *Újhold* objektív lírájával szemben állnak. Így például ilyen volt az anekdota, amelyet egy-két kiváló nemzedéktársam mindig anatómia alatt emlegetett, kiátkozó gesztussal. Én ezzel szemben egypár éve az anekdotában is megtaláltam azt a kifejezési formát, amelyben hitelesen, élményalapon ott vagyok, ugyanakkor túlmutat a személyes tapasztalaton mindaz az esemény, amelyet átéltem. Ilyen például A MEGGYFA BALLADÁJA című vers. De előfordult olyasmi is, hogy egy kialakult hétköznapi párbeszédet magamban tovább folytatva ezt a tovább folytatott párbeszédet lekottáztam. Például valaki, nem irodalmár, szóvá tette, hogy milyen szomorúak a verseim. Valamit feleltem neki, amiben benne volt az udvariasságnak és az igazságnak az ötvözete is, ezt aztán magamban tovább gondoltam, s ezt a tovább gondolt dialógust verssé írtam MAGAM ÜGYÉBEN címen.

*„Azt mondta mért nem ír víg
verseket ahogy illik
azt is mért nem játszik vidám
mesemondó szája harmonikán*

*Mikor elragadtak áramlatok
nem kívántam tudni mi is vagyok
lebegve szabad madár nyárfa bolyha
a természet határán ki dalolna
dicshimnusz vagy kuplét akár
csak sose múlna az egyéni nyár
csak tenyészne és benne élne
szövegtelen az élet terebélye
záron lakaton nem zörögne akkor
a birtokon belüli fiatalok
de az évek mord hosszútávfutók
ki látott vonzó tar vigadozót
a sors immár körme alatti tüske
szószólójának állni tiszte
s fülbemászó melódiák
szólaltatnak-e disszonanciát”*

– Az élet leglényegesebb kérdéseire keresi a választ mindig, ebben a kötetben talán különösen. Éppen az említett meggyfáról: mi a fontosabb, a kikelet vagy a nyár vagy éppen a rovarok. Mi tartozik jobban az élethez?

– A meggyfának egyébként az a csattanója, már ti. a meggyfáról írott versnek, hogy az élet így kerek. Tavasszal, nyárral, madarak érkezésével, madarak távozásával, a fának a halálával. Így kerek az élet, és így érdemes tudomásul venni. De persze az is igaz, hogy nem minden versben sikerül ezt a magasabb jelentést, ezt a kettős értelmet, ezt a szimbolikát megragadnom, úgyhogy hadd áruljam el, hogy jó egynéhány verset eldobtam,

és nem is használtam föl, nincs is a kötetben, mert úgy éreztem, hogy nem elég súlyos ahhoz, hogy megérdemelje a nyomdafestéket.

– *A XX. század gondolkodásában, költészetben, filozófiában az idő fogalma nagyon fontos lett. Nálunk különösen a század második felében, talán a háborúk miatt mindennapos tapasztalat, hogy milyen törekeny az élet. Jékely Zoltánnál is ott van Az IDŐSÁRKÁNYHOZ című vers, Csorba Győzőnél lépten-nyomon felemlük az ember életkorának relativitása. S ne feledjük az eltűnt idő nyomában járó Proustot sem. Rába György azt írja, hogy az Idő a mogorva hosszútávúfutó, akivel versenyt fut.*

– Amikor az ember megöregszik, úgy érzi, ha igazmondó költő akar lenni, szembe kell néznie ezzel az életkorral is, az idő múlásával, és valamirevaló irodalom, valamirevaló költészet csak úgy teremhet, úgy alakulhat ki, ha az ember rendkívül szigorúan, önkínzóan szembenéz mindenféle tapasztalattal. Úgyhogy az évtizedek múlásával, ezzel a tapasztalattal is szembenéztem, és ezeket a szembenézéseket megírtam, mert ezt tanultam az előttem járó nagyoktól, hogy az ember, az író, a költő, csak akkor tud igazat mondani, ha mer bátran szembenézni és a szembenézéséről vallomást tenni.

– *Verseinek a stílusa, a mondatai, a szóhasználata választékossága mellett nagyon hétköznapi tud lenni, a mai nyelv egyszerű, néha triviális fordulatait is használja a mögöttes, néha transzcendentális jelentés kifejezésére. Olyan belső feszültség van a verseiben, amit lehet, hogy nem mindenki vesz észre, de aki a versekhez ért, éppen azt szereti benne.*

– Én is azt hiszem, hogy az indulatmenet, amely a vers szövegét a hátára vette, és az utolsó szóig elvitte, annak a drámája, dramaturgiája benne van egy-egy versben, ha egyáltalán sikerült. Ez szemlélteti azt, amit mondott, és természetes, hogy ilyenkor felszínre kerülnek a költői képek, a laza, merészebb asszociációk mellett hétköznapi fordulatok is, ez teszi a drámaiságot teljessé, az ilyen ellentétes vagy legalábbis nem szomszédos nyelvi anyagok felhasználása.

– *Mért ír a költő? Van egy vers, amelyben pontosan megfogalmazza.*

– Az ember belső készletéből ír. Nagyon gyakori kérdés, hogy kinek ír a költő. Kinek ír az író? Elsősorban önmagának, belső készletéből. De ha van némi intellektusa, akkor látnia kell, hogy mindez ugyanakkor közkinccs, és a saját személyét az emberiség előőrskének kell hogy tekintse, valamiféle földérítője az emberi seregnek, és ennek a tudatával, jóllehet nem szándékával és nem programszerűen, írja a verseket. Úgyhogy abban a szimbolikában benne van egyfelől az egyes szám első személynek a tapasztalata, mint a hitel, hitelesség, és ugyanakkor benne van az a tapasztalat, amelyik az emberiség sorsáról kísérlet, fölfedezés és híradás.

– *Mint a biológus kutatóé, csakhogy Rába György költészetében több is van, ennek az életnek a szeretete. A teljes életé, s ennek egy vetülete, amit szerelmi költészetnek nevezünk. Ez a legszubjektívebb rétege talán a költészetének.*

– Hát, amit szerelmes verseknek nevez, azt én nagyon óvatosan nevezném így, figyelembe véve, hogy az én korombeli ember idevágó megnyilatkozása nem tartozik annyira a fiatalsághoz, mint amennyire a szerelem érzése, de ugyanakkor mégis hozzátartozik, mert ez is emberi érzés, és minden emberi érzés a sírig elkíséri azt, aki jelen van, és aki él. Ebből következik, hogy ezeknek a verseknek jó egynéhány része tulajdonképpen emlékkép, de vannak olyanok, amelyek kifejezik azt a belső tapasztalatot, hogy a vágy, a hevesebb emberi érzések, hadd fogalmazzak így, jelen vannak az emberben egészen élete végéig. Emellett megvannak a szövetség érzésének is a megnyilatkozásai, ahogy erre utalt.

– *Ebben a kötetben is jelen vannak a madarak, aztán van olyan, hogy a maga madár voltáról beszél, a következő versben pedig arról, hogy aki nem célozza meg a végtelent, mint a madár röpte, az nem is ember. Ez hozzátartozik a költőhöz magához, de az emberi természethez is.*

– Valamelyik versemben, hirtelenében magam sem tudnám, melyikben, azt írom a madarokról, hogy élethelyettesek. Ami annyit jelent, hogy bemutatják azokat a lehetőségeit a létezésnek, amelyek az ember számára nem adódnak hétköznap. Gép kell hozzá, de ugyanakkor az alapvető vágyaink közé tartozik. Az nem véletlen, hogy álmainkban gyakori a repülés vagy egyáltalán a gravitációnak, a Föld-vonzásnak valamilyen formában a leküzdése. És ezeket a madarakat a természetben is szemlélhetem, de látom őket az otthonom kertre néző ablakából is, cinkéket, rigókat, és örömmel fedezek fel néha ritka madarakat, köztük kemény télen például a csonttollúakat. Önmagában is gyönyörű látvány mindegyik fajta, és mindaz, amit ott bemutatnak, az ő életük, olyan állandó előadás, amelynek az ember igazán örvendezik. A nápolyiak mondják, hogy az ő ágyuk az operájuk. Nekem a madarak az én, ha nem is az operám, de legalább jutalom-előadásom.

Lukácsy András

EGYKORI BANDATAG VALLOMÁSA SZÁNTÓ PIROSKA SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁN

Összetett intellektus hatalmas tárgyi tudással, aki mégis érzékeivel közeledik a világhoz. Mindenkiel csak személyes kapcsolatot tud elképzelni. Ez a stílus az őt még nem ismerő számára olykor meghökkenítő. – *Ó! Te!* – mondja nekem, és összezilálja a hajamat. Nagyon nem szereti, hogy választékot hordok. De ez rendszeres megszólítása és ismétlődő mozdulata. Oktalan lennék, ha félreérteném.

Először is, mert mindig vagy tucatnyi emberrel volt ilyen közvetlen viszonya. Másodsor, mert megengedhette magának: a világ legjobb kapcsolata – Pistával (azaz Vas Istvánnal) való örökkön tartó szerelme állt mögötte és védte.

Ez a festőasszony bonyolult szerkezetű volt – kutya nehéz felfejteni.

Közelíthetnék egyszerűen a tevékenysége felől. Festő volt, az Európai Iskola jeles tagja, sokáig küzdött az elfogadtatásért, és most a nagyok között tartjuk számon. Ez sem volna azonban teljesen igaz, mert létezett egy szakmai sikerszintje, és létezett egy társadalmi renoméja ennek a vonzó személyiségnek, s a kettőt néha összemossák. Így hát a magam inkompetens módján legyen elég annyi: megvolt benne az a belső látás – a harmadik szem –, amely festőnél elengedhetetlen, meg tudja ragadni a jelenségek *második szintjét*, amely a dolgok mögöttesét mutatja, s amit itt talál, vissza tudja adni úgy, hogy mindenki megértse. Az utóbbi feltétel fontos, hiszen ez biztosította, hogy tündércarcú napraforgói, esendő kukoricaszárai, emberszemeket viselő pillangói, de még nekibúsult lófejei (meg a szamarak) is olyannyira népszerűek legyenek, függetlenül a motívumkincs pillanatnyi napi árfolyamától. És meg tudta valósítani az igazi alkotó számára elengedhetetlen bipoláris látást: a derűsben ott volt a tragikus, az élőben a mulandó – csontváz szerelmesei egyrészt az érzékiségtől borzongatók, másrészt az elmúlástól. Nekem ennyi untig elegendő, és mesterségével többet nem is akarok foglalkozni.